

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

Əlyazması hüququnda

İLYAS HİKMƏT OĞLU CƏFƏROV

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA HÜQUQ
DÜŞÜNCƏSİNİN INKIŞAFI PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5606.01. – Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi;
hüquq və dövlət haqqında təlimlər tarixi

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2015

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü,
Azərbaycan Respublikasının Əməkdar
hüquqşünası, hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor **M.F.MƏLİKOVA**

Rəsmi opponentlər:
- hüquq üzrə elmlər doktoru **Ə.İ.HÜSEYNOV**
- hüquq üzrə fəlsəfə doktoru **D.M.MƏMMƏDOVA**

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

Dissertasiya işinin müdafiəsi “_30_” “11_” 2015-ci il tarixdə
saat “_”_” Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013
Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, akademik Z.Xəlilov küçəsi, 23,
Bakı Dövlət Universiteti, I tədris korpusu, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi
kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_” “_” 2015-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya şurasının elmi
katibi, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru:** **Ə.Q.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Dissertasiya mövzusunun aktuallığı. Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğu uğurla həyata keçirilir. Bu zaman qəbul olunan çoxsaylı normativ hüquqi aktların səmərəli icrası həm də sırasıyla vətəndaşların hüquq düşüncəsinin və hüquq mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini ehtiva edir. Hal-hazırda, vətəndaşların Konstitusiyaya və qanunlara hörmət ruhunda tərbiyə edilməsini, hər bir kəs tərəfindən hüquq normalarına şüurlu surətdə əməl edilməsini Azərbaycan dövlətinin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsinin mühüm şərti kimi dəyərləndirmək lazımdır.

Şübhəsiz, yüksək hüquq düşüncəsi hüquqa uyğun davranışı şərtləndirən əsas amillərdən biridir. Mənəvi düşüncə insan hərəkətinin motivasiyasına mühüm təsir göstərdiyi halda, hüquq düşüncəsi bu təsiri daha da gücləndirir. Bu zaman hər bir kəs seçilən davranış qaydasını yalnız əxlaq normalarına zidd olub-olmaması baxımından deyil, həm də hüquq normalarına uyğun olub-olmaması nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirir. Başqa sözlə, pozitiv hüquq düşüncəsi hüquq subyektini hüquq pozuntusundan çəkindirir, onun hüquqa uyğun davranışını şərtləndirir.

Bununla əlaqədar mənəvi və hüquq düşüncəsinin təzahürlərinin tədqiqi, o cümlədən cəmiyyətin ayrı-ayrı qruplarına aid şəxslərin hüquq düşüncəsinin formalaşması məsələlərinin araşdırılması xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, hər bir şəxs hüququn mahiyyətini subyektiv olaraq öz hüquqi təsəvvürləri və bilikləri əsasında dərk edir. O, öz hüquq və vəzifələrini, habelə başqaların hüquq və vəzifələrini özünəməxsus tərzdə başa düşür. Bu zaman hüquqa dair məsələləri cəmiyyətin bir sıra nümayəndələri (ziyalılar, siyasətçilər, məmurlar) daha yaxşı qavrayırlar. Onların təhsilli olması, habelə gündəlik fəaliyyəti, yəni həmin şəxslərin hüquq normaları ilə daim təmasda olması bu amili şərtləndirir.

Müasir dövrdə mükəmməl hüquq düşüncəsi əhəmiyyətli ictimai münasibətlərin tənzimlənməsinə böyük təsir göstərir, cəmiyyətin vəhdətinin təmin olunmasına, hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsinə yardım edir. Cəmiyyətdə sağlam hüquq düşüncəsinin mövcudluğu vətəndaşların qanunlara ciddi riayət etməsinin, dövlət hakimiyyətinin möhkəmliyinin, siyasi və hüquqi

sistemlərin effektiv fəaliyyətinin əsaslarından biridir. Hüquq düşüncəsinin strukturunun tədqiqi, onun mahiyyətinin dərinlən dərk, yüksək hüquq düşüncəsinin formalaşdırıcı amillərin müəyyənləşdirilməsi hüquqi təhsilin səmərəli təşkili üçün zəruri elmi zəmin yaradır. İnsanın sosial aktiv davranışında hüquq düşüncəsinin rolu müəyyən edilməli, hüquq düşüncəsinin təbiəti ideoloji və sosial-psixoloji komponentlərin sintezi kimi qəbul olunmalıdır.

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı həmçinin onunla şərtlənir ki, dövlət quruculuğu sahəsində görülən tədbirlər çərçivəsində əhalinin müəyyən kateqoriyalarının hüquq düşüncəsinin xüsusiyyətlərinin həm də mühüm sosial əhəmiyyətə malik bir amil kimi tam nəzərə alınması olduqca vacibdir və qarşıya qoyulan bütün məqsədlərin həyata keçirilməsi baxımından zərurət kəsb edir.

Mövzunun araşdırılma dərəcəsi. Hüquq düşüncəsi məsələlərinin araşdırılmasında R.L.Axmedşin, A.A.Balandin, R.S.Bayniyazov, Y.A.Belkanov, O.A.Burkanova, P.Evik, Q.R.İşkildina, M.P.Kareva, İ.İ.Karpets, H.Kelzen, Z.X.Koçesokov, M.V.Qladkix, N.L.Qranat, A.V.Qroşev, İ.M.Maksimova, L.Mater, M.F.Məlikova, Y.V.Nadiqina, E.L.Radnayeve, A.R.Ratinov, A.N.Rıkov, V.V.Safronov, S.Silbi, V.A.Suslov, Y.V.Turbova, R.Vaks, N.P.Voplenko, A.Yaqubova, N.Y.Yevplova, Q.A.Zlobin və s. kimi tədqiqatçıların xidmətləri xüsusilə böyükdür.

Hüquq düşüncəsinin mürəkkəb xarakteri bu problemə yalnız hüquqi deyil, həm də fəlsəfi, psixoloji, sosioloji və s. elmlərinin tanınmış nümayəndələrinin (Q.V.Allahverdiyev, A.A.Batanov, A.V.Bedritskiy, V.Q.Burqun, V.Hacıyeva, S.S.Xəlilov, İ.L.İlyin, İ.Qılıçov, Y.O.Qolınçik, O.A.Quleviç, A.N.Leontyev, R.Ə.Mehdiyev, M.Səttarov, A.Q.Spirkin, E.V.Şoroxovoy, A.K.Uledov və s.) əsərlərinə müraciət ediləlməsini şərtləndirmişdir.

Göstərilən ədəbiyyatın təhlili uzun müddət elmi dairədə hüquq düşüncəsinin birtərəfli şəkildə araşdırılması barədə nəticə çıxarmağa imkan verir. Hüquq düşüncəsinə dair ənənəvi yanaşmaya görə, insanın daxili həyatı, onun emosiyaları "ikincidərəcəli", azəhəmiyyətli təsəvvür edilir. Bundan fərqli olaraq, tədqiqat işində hüquq düşüncəsi fenomeninin ictimai və hüquqi dəyərlərlə qarşılıqlı əlaqəsini, onun strukturunda ideoloji və psixoloji ünsürlərlə yanaşı,

həmçinin davranış komponentlərinin mövcudluğunu vurğulayan yanaşma təklif edilir.

Dissertasiya işinin məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi hüquq düşüncəsinin mahiyyətinin, mühüm xüsusiyyətlərinin, əsas formalarının, o cümlədən Azərbaycan cəmiyyətinin müasir inkişaf mərhələsində hüquq düşüncəsinin kompleks şəkildə dərk edilməsindən ibarətdir. Bununla yanaşı, hüquq düşüncəsinin struktur elementlərinin və hüquqa uyğun davranışın formalaşmasına təsir göstərən pozitiv hüquq düşüncəsinin araşdırılması müvafiq tədqiqat işinin başlıca məqsədlərindən biridir.

Dissertasiya tədqiqatının göstərilən əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- hüquq düşüncəsinin ictimai şüurun digər formaları ilə sıx əlaqəsini araşdırmaq;

- hüquq düşüncəsinin hüquq mədəniyyətinin ayrılmaz komponenti olması ilə əlaqədar “hüquq düşüncəsi” və “hüquq mədəniyyəti” anlayışlarının nisbətini, onların tərkib ünsürlərini dəqiqləşdirmək;

- hüquq düşüncəsinin struktur ünsürlərinin tədqiqi vasitəsilə hüquq düşüncəsinin təzahürlərinin obyektiv və subyektiv xarakterini müəyyənləşdirmək;

- hüquq düşüncəsini sosial-hüquqi gerçəkliyin sadəcə bir ifadəsi kimi deyil, habelə mükəmməl hüquqi institutların yaradılmasının zəruri ideoloji və sosial-psixoloji zəmini qismində təhlil etmək;

- hüquq düşüncəsinin strukturunda hüquqi psixologiya və hüquqi ideologiya ilə yanaşı, davranış komponentlərin də yerini və əhəmiyyətini araşdırmaq;

- hüquqi düşüncəyə dair mövcud elmi yanaşmaların təhlilini aparmaq, bu hüquqi fenomenin inkişafına təsir edən təşkilati-hüquqi tədbirləri sistemləşdirmək;

- sosial mühitə, onun qavranılması prosesinə şüurlu və məqsədyönlü təsir göstərmək üçün şəxsin şüuruna təsir göstərən faktorları araşdırmaq, hüquqi tərbiyənin təşkili üzrə konkret tövsiyələr hazırlamaq;

- təkmil hüquq düşüncəsi modelini, onun formalaşma səbəblərini, sosial-psixoloji əlamətlərini və xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirilmək;

- hüquq düşüncəsinin yüksək səviyyəsini təmin etmək məqsədilə mövcud qanunvericiliyin təkmiləşdirilməsi istiqamətində dəyərli təklifləri irəli sürmək.

Tədqiqatın obyekti. Hüquq düşüncəsinin formalaşması və inkişafı normativ hüquqi göstərişlərin qavranılması üzrə mürəkkəb sosial-psixoloji fəaliyyətdir. Bunlar hər bir insanda özünəməxsus tərzdə baş verir və hər zaman müxtəlif nəticələrə səbəb olur. Bu prosesi təkmilləşdirmək, daha təsirli və məqsədyönlü etmək üçün hüquq düşüncəsinin təbiəti və strukturu, onun transformasiyası haqqında səhih mülahizələrə malik olmaq, hüquq düşüncəsinin təkmilləşdirilməsinə təsir edən vasitələri dərinlən bilmək lazımdır.

Tədqiqatın predmeti. Hüquq düşüncəsinin təzahürləri, strukturu və inkişaf istiqamətləri tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, burada ənənəvi yanaşmadan fərqli olaraq hüquq düşüncəsi hüquqi gerçəkliyin yalnız mənəvi əksi kimi deyil, habelə mövcud ictimai münasibətləri dəyişdirə bilən, hüquqa uyğun aktiv davranışı dəstəkləyən, yüksək mənəvi həyat tərzinin bərqərar olmasını şərtləndirən real faktor kimi nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, dissertasiya tədqiqatında hüquq düşüncəsinin dövrün tələblərinə uyğun olaraq yenilənməsi, müasir cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin inkişafına təsir edən təşkilati-hüquqi vasitələr də kompleks şəkildə araşdırılır.

Hazırkı dissertasiya tədqiqatının nəticələrinə əsasən nəzəri və praktiki əhəmiyyəti olan aşağıdakı **yeni elmi müddəa və təkliflər** müdafiəyə təqdim edilir:

- hüquq düşüncəsi hüquqi gerçəkliyi ümumbəşəri dəyərlər vasitəsilə əks etdirən ictimai şüur sahəsi kimi çıxış edir;

- müəllif tərəfindən irəli sürülən kompleks yanaşmaya əsasən hüquq düşüncəsi bir hüquqi kateqoriya kimi özündə hüquqi reallığın maddi və mənəvi hadisələrini birləşdirir;

- hüquq düşüncəsi obyektiv fakt olaraq, nisbi müstəqil sosial fenomen kimi canlanır ki, bu da heç bir vəchlə hər hansı bir formada gerçəkliyin əks olunduğu fərdi baxışların, təsəvvürlərin, ideyaların, inancların, hisslərin və s. məcmusuna münqər edilə bilməz;

- ümumiyyətlə, düşüncə, o cümlədən hüquq düşüncəsi insana özünün qarşısında müəyyən məqsədləri qoymağa, onu əhatə edən aləmdən özünün seçilməsinə, ətraf aləmin predmet və hadisələrinə öz münasibətini müəyyən etməyə imkan verir.

- hüquq düşüncəsinin məzmununun açıqlanması onun xarakterik əlamətlərinin və fərqləndirici xüsusiyyətlərinin ayırd edilməsi yolu ilə mümkündür;

- hüquq düşüncəsi üç səviyyəni (idrak, dəyərləndirmə və davranış) əhatə edir;

- hüquq düşüncəsinin özəyini dəyərlər sistemi təşkil edir. Hüquq düşüncəsində hüquq haqqında təsəvvürlər, hüquqa uyğun davranışın modelləri öz əksini dəyər formasında tapır;

- hüquq düşüncəsi hüquqi təzahür hesab edildiyindən özündə yalnız pozitiv dəyərləri təcəssüm edir və bu baxımdan şəxsin deformasiyaya uğramış fərdi neqativ baxışları “dəyərlər” adlandırıla bilməz;

- metodoloji nöqteyi-nəzərdən hüquq düşüncəsinin növlərinin, elementlərinin, səviyyələrinin fərqləndirilməsi bütövlükdə mücərrəd səciyyə daşıyır, çünki real həyatda onlar qırılmaz vəhdət təşkil edirlər;

- hüquq düşüncəsinin elementlərinin təsnifatı zamanı meyarlar qismində ictimai münasibətlərin səviyyəsi, hüquqi əksətdirmənin səciyyəvi predmeti və cəmiyyətin inkişafında hüquq düşüncəsinin elementlərinin rolu təklif olunur;

- hüquqi ideologiya və hüquqi psixologiya daim qarşılıqlı təsirdə olaraq hüquq düşüncəsinin əsas struktur hissələridir və dövlətlə cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini təmsil edirlər;

- hüquq düşüncəsinin strukturunda əsas elementlərlə (hüquqi ideologiyanın rəşional-ideoloji komponentləri) yanaşı, müəyyən mənada “ikinci dərəcəli” səciyyə daşıyan elementlər (fərdi hüquq düşüncəsi, emosional-psixoloji komponentlər, sosial-hüquqi psixologiya) də öz təcəssümünü tapır;

- hüquq düşüncəsinin təbiətini yalnız şüurla davranışın vəhdətini nəzərə almaqla, yəni şəxsin həm psixi, həm də davranış aspektlərini əks etdirən model vasitəsilə aydınlaşdırmaq olar;

- vətəndaşların qavradıqları və qiymətləndirdikləri sosial praktika onların hüquq düşüncəsinin formalaşmasında həlledici rolə malikdir;

- hüquqi maarifləndirmə şəxsin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına o zaman əsaslı təsir göstərə bilər ki, hüquqi tərbiyə prosesi kompleksli xarakter daşıyır, ümumi təhsil sistemində hüquqi tərbiyənin əsaslarının tədrisi təmin olunsun.

Tədqiqatın metodikası və metodologiyası müasir hüquq elminin ümummetodoloji prinsiplərinə əsaslanır. Bununla yanaşı tədqiqat zamanı fəlsəfi, sosioloji tədqiqat metodlarından, habelə formal-məntiqi, müqayisəli-hüquqi, sistemli yanaşma metodlarından istifadə olunmuşdur.

Nəzəri nəticələri əsaslandırmaq üçün fəlsəfə, sosiologiya, politologiya, sosial psixologiya, ümumi hüquq nəzəriyyəsi kimi müxtəlif elm sahələrinin müddəalarına istinad edilmiş, bu məqsədlə müvafiq ədəbiyyat əldə olunmuş və istifadə edilmişdir. Müəllif əsas elmi nəticələrin irəli sürülməsi zamanı xarici və yerli müəlliflərin hüquq düşüncəsinə dair nəşr olunmuş əsərlərinə istinad etmişdir.

Dissertasiya tədqiqatı həmçinin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının və cari qanunvericiliyinin müddəalarına, insan hüquqlarına dair mühüm beynəlxalq-hüquqi sənədlərə əsaslanır.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Müvafiq tədqiqat işi hüquq düşüncəsinin nəzəri və praktiki aspektlərinin təhlilinə həsr edilmişdir. Belə ki, hüquq düşüncəsi problemi ilə bağlı mövcud tədqiqatlar ümumiləşdirilmiş, hüquq düşüncəsinin strukturu kompleks şəkildə tədqiq edilmiş, onun formalaşdırılmasına təsir göstərən amillər aşkar olunmuş, həmçinin pozitiv tipli hüquq düşüncəsinin formalaşdırılma yolları və metodları təhlil edilmişdir.

Dissertasiya işi özünün nəzəri müddəə və nəticələri ilə ümumi dövlət və hüquq nəzəriyyəsinin, sahəvi hüquq elmlərinin müvafiq problemlərinin həllini tamamlayır. Tədqiqat işində gələcəkdə bu mövzunun müxtəlif aspektlərini araşdırmağa imkan verəcək aktual problemlər qaldırılır.

Dissertasiya işinin praktiki dəyəri ondan ibarətdir ki, burada irəli sürülən tövsiyələr hüquq subyektlərinin davranış qaydasını və məsuliyyət dərəcəsini müəyyən edən qanun layihələrinin (məsələn,

“Hüquqi təhsil və maarifləndirmə haqqında” Qanun) hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri hüquq fakültələrinin tədris prosesində, xüsusilə “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi”, “Hüquqi psixologiya”, “Hüquq və siyasət” və digər fənlərin tədrisi zamanı istifadə edilə bilər.

Dissertasiya araşdırmasının nəticələrinin aprobasiyası.

Dissertasiyanın əsas müddəaları Bakı Dövlət Universitetinin “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi və tarixi” kafedrasının iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Dissertasiya araşdırmasının obyektini təşkil edən məsələlər müəllifin müvafiq elmi məqalələrində, habelə beynəlxalq və respublika elmi-praktik konfransların materiallarında (“Qloballaşma dövründə insan hüquqları və milli hüquq sistemləri” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfrans (13-14 dekabr 2012-ci il), Azərbaycan xalqının ümummilli lideri H.Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi-praktiki konfrans (6 may 2013-cü il) və s.), kafedra tərəfindən keçirilən elmi seminarların nəticələrinin əks olunduğu materiallarda öz təsbitini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu onun vəzifə və məqsədləri ilə şərtlənir, bura tədqiqatın yeniliyini, məqsədlərini, əsas vəzifələrini və müddəalarını açıqlayan giriş hissəsi, on iki yarımfəsli əhatə edən üç fəsil, nəticə bölməsi və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı daxildir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri izah olunur, obyekt və predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın metodikası və metodologiyası, empirik bazası, elmi yeniliyi, dissertasiyanın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti qeyd edilir, həmçinin tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası verilir.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** **“Hüquq düşüncəsinin səviyyəsi milli hüquq sisteminin inkişafını şərtləndirən meyardır”** adlanır və beş yarımfəsldən ibarətdir.

Bu fəslin **birinci yarımfəslində** hüquq düşüncəsi ictimai dərkətmənin ali forması kimi tədqiq olunur. Qeyd olunur ki, insanlar arasında ictimai münasibətlərin, onların davranışlarının öyrənilməsi

eyni zamanda düşüncənin vəziyyətinin və səviyyəsinin öyrənilməsi deməkdir və bu zaman düşüncənin məzmunu, onun istiqaməti mövcud sosial-iqtisadi münasibətlərlə şərtlənir. Müvafiq münasibətlərin inikası, ictimai inkişafın qanunauyğunluqlarının dərki ictimai düşüncənin vacib funksiyasıdır. Bununla belə, ictimai düşüncənin yalnız təsviri, idraki funksiyalarını ifadə edən yanaşma tam şəkildə qəbul edilə bilməz. Belə ki, düşüncənin yaradıcı, tənzimləyici funksiyaları da son dərəcə vacib hesab edilir və cəmiyyətin normal fəaliyyətini bunlarsız təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Düşüncə insana özünün qarşısında müəyyən məqsədləri qoymağa, onu əhatə edən aləmdən özünün seçilməsinə, ətraf mühitin hadisələrinə öz münasibətini müəyyənləşdirməyə imkan verir. İctimai inkişafın obyektiv proseslərinin düşüncədə əks olunması sosial idarəçilik, insanların fəaliyyətinin nizamlanması və əlaqələndirilməsi üçün şərait yaradır. Müəllifin yanaşmasına uyğun olaraq, hüquq düşüncəsi hüquqi gerçəkliyi hamılıqla qəbul olunmuş dəyərlər vasitəsilə əks etdirən şüur sahəsidir.

İctimai şüurun hər bir forması insanların davranışına fəal təsir göstərir. Hüquq düşüncəsinin özünəməxsusluğu isə ondan ibarətdir ki, burada normativ, iradəvi cəhət daha parlaq şəkildə ifadə olunur. Hüquq düşüncəsi ictimai şüurun elə bir formasıdır ki, bir tərəfdən o, ictimai şüurun bütün növləri üçün ümumi olan qanunauyğunluqlar üzərində qurulur, digər tərəfdən isə, özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bununla yanaşı, hüquq düşüncəsi siyasi, mənəvi və iqtisadi baxışlar ilə fəal surətdə qarşılıqlı əlaqədədir. Bu da təsadüfi deyil, çünki hüquq düşüncəsi cəmiyyətin nəinki hüquqi, həm də digər sahələrinin təkmilləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Hüquq düşüncəsi vasitəsilə cəmiyyətin hüquqi həyatının qanunauyğunluqlarının gündəlik təhlili həyata keçirilir, hüququn özünün və hüquqi nizamlanma üsullarının mütənəsibliyi dərk edilir. Hüquqi təzahürlər aləminin dərk edilməsinin real alətləri qismində isə hüquqi ideyalar, anlayışlar, fərziyyələr, nəzəriyyələr çıxış edir ki, onların da köməyi ilə hüquqi sferanın analizi həyata keçirilir, hüquqi bilgilər toplanılır və dəqiqləşdirilir.

Hüquq düşüncəsi şəxsiyyət tərəfindən hüquqi ideyaların və baxışların mənimsənilməsi və hüquqi tənzimləmə prosesinin şüurla dərk edilməsi bazasında formalaşır və inkişaf edir.

Tədqiqat işində hüquq düşüncəsinin aşağıdakı iki aspekti xüsusi vurğulanır:

- 1) hüquq düşüncəsi cəmiyyətdə güclü ideoloji amildir;
- 2) hüquq düşüncəsi dəyəri meyar kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla əlaqədar hüquq düşüncəsinin anlamına dair kompleks yanaşmanın əsasları müəyyənləşdirilir ki, bu da həmin fenomenin bütün təzahürlərinin tədqiqi üçün metodoloji əsas qismində çıxış edə bilər.

Birinci fəslin *ikinci yarım fəslə "Hüquq düşüncəsi və hüquqi dəyərlər"* adlanır. Burada ilkin olaraq "dəyərlər" kateqoriyasının istifadəsinin yalnız sosial hadisələrin tədqiqi üçün deyil, həmçinin hüquqi fenomenlərin araşdırılması zamanı önəmli olduğu qeyd edilir. Əxlaqi dəyərlərdən fərqli olaraq, hüquqi dəyərlər iyerarxik baxımdan strukturlaşdırılır. Tədqiqatçı hesab edir ki, hüquq düşüncəsi dəyərlərin iyerarxiyasını formalaşdırmaqla legitim qərarların qəbulu üçün şərait yaradır. Hüquq sisteminin effektiv inkişafı yalnız hüququn başlanğıc dəyərlərinin vətəndaşların əksəriyyəti tərəfindən təqdir edildiyi halda mümkündür. Dəyərləndirici fəaliyyət hüququn dərk olunmasına bir növ bitkin səciyyə verir, təfəkkürdən keçərək insan maraqlarına müvafiq olaraq hüquqi bilikləri praktiki məsələlərin həllinə yönləndirir. Xeyirxahlıq, ədalət, humanizm, insan hüquq və azadlıqlarının aliliyi kimi ideallara səmtlənmiş hüquq düşüncəsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. O, hüquq subyektlərini hüquqi tənzimlənməyə dəyərlər prizmasından nəzər salmağa, ali hüquqi ideallara nail olunmasına istiqamətlənməyə təhrik edir.

Tədqiqat işinin müvafiq hissəsində qeyd olunur ki, dəyərlər sistemi hüquq düşüncəsinin özəyidir. Hüquqa münasibət, hüquq münasibətlərində şəxsin hüquq və vəzifələri haqqında təsəvvürlər, hüququayğun davranışın modelləri hüquq düşüncəsində dəyəri formada öz əksini tapır. Lakin hüquqi dəyərlərin mənimsənilməsi və həyata keçirilməsi zaman hər hansı cəmiyyətdə obyektiv səbəblərdən müəyyən qüsurlar müşahidə olunur. Həmin qüsurların aradan qaldırılması üzrə aparılan real işlər cəmiyyətin demokratiya və tərəqqi istiqamətində inkişaf etməsinin bariz göstəricisidir. Belə ki, yeni Azərbaycan cəmiyyətində bəzi vətəndaşlar tərəfindən hüquqi dəyərlərin düzgün dərk edilməməsi, bu dəyərlərin onların hüquqi

davranışında tam şəkildə təzahür etməməsi təhlükəli vəziyyət yaratmır, çünki ölkə rəhbərliyi tərəfindən bu neqativ təzahürün aradan qaldırılması və hüquq sisteminin müasirləşdirilməsi üzrə ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirilir.

Birinci fəslin *üçüncü yarım fəslində* hüquq düşüncəsi hüquq anlamının təzahürü kimi nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsinin sadəcə olaraq hüquqa, qanunçuluğa, hüquq qaydasına dair baxışlar sistemi kimi müəyyən edilməsi kimi anlamı məhdud xarakter daşıyır. Bu halda cəmiyyətin hüquqi həyatının mühüm aspektləri, o cümlədən hüquq yaradıcılığı, hüquq düşüncəsinin inkişaf məsələləri, hüquqi hadisələrin ictimai münasibətlərə əks təsiri əhatə olunmur. Belə bir vəziyyətdə hüquq düşüncəsinin məzmununun açıqlanması onun aşağıdakı səciyyəvi əlamətlərinin və xüsusiyyətlərinin fərqləndirilməsi yolu ilə mümkündür:

- hüquq düşüncəsi ictimai və fərdi şüurda həyatı şəraitlərin və tələbatların nisbətidir;

- hüquq düşüncəsi hüquqi gerçəkliyin mənəvi əksinin spesifik qaydasıdır;

- hüquq düşüncəsi hüquqi ideologiyayı (nəzəriyyələr, konsepsiyalar, ideyalar), hüquqi psixologiyayı (hisslər, emosiyalar) və davranış elementlərini (vərdişlər, istiqamətlər, dəyərlər) özündə birləşdirən hüquqi təzahürdür;

- hüquq düşüncəsi mövcud hüquqi gerçəkliklə yanaşı, həm də keçmişin hüquqi baxışlarının müəyyən hissəsini əks etdirən, hüquqi varisliklə xarakterizə olunan hüquqi hadisədir;

- hüquq düşüncəsi hüquq subyektlərinin fəaliyyətinin özünəməxsus "daxili" tənzimləmə mexanizmidir;

- hüquq düşüncəsi aktiv bir qüvvə kimi ictimai münasibətlərə əks təsir göstərir, onların inkişafını ya ləngidir, ya da sürətləndirir;

- hüquq düşüncəsi çoxsaylı zahiri amillərə münasibətdə nisbi müstəqildir və uzun dövr ərzində dəyişilməz qalır.

Konseptual baxımdan hüquq düşüncəsi hüquq sisteminin mənəvi əsasıdır və hətta köklü hüquqi islahatlar zamanı hüquq sisteminin sabitliyini təmin edir. Hüquq düşüncəsinə hər hansı formada sabitlik xasdır və bu sabitlik həmin dəyişikliklər zamanı hüquqi təfəkkürü canlandırır. O, hüquqi ənənələrin inkişafını, hüquqi varisliyi təmin edir.

Fəslin *dördüncü yarımfəslə* “*Hüquq düşüncəsi və hüquq mədəniyyəti*” adlanır. Ayrı-ayrı vətəndaşların və cəmiyyətin hüquq düşüncəsi onların hüquq mədəniyyətinin reallaşdırılmasının ayrılmaz komponentidir. Bu mənada “hüquq düşüncəsi” anlayışının “hüquq mədəniyyəti” anlayışı ilə eyniləşdirilməsi yolverilməzdir. Hüquq mədəniyyəti cəmiyyətdə hüquqa, qanuna, dövlətə münasibəti və bu institutların dərkinə formalaşdırın norma və dəyərlər sistemidir.

Hüquq düşüncəsindən fərqli olaraq, hüquq mədəniyyətinə yalnız hüquq sisteminin mütərəqqi dəyərli elementləri daxildir. Hüquq mədəniyyəti bu aspektdə həmişə müasir cəmiyyətin hüquq sisteminin mütərəqqi hissəsidir. Hüquq mədəniyyəti elementlərinin mütərəqqiliyi cəmiyyətin rifahı, son nəticədə vətəndaş cəmiyyəti və şəxsiyyətin məqsədləri naminə hüquq sisteminin effektiv fəaliyyətini təmin etmək qabiliyyəti ilə müəyyənəşdirilir. Hüquq mədəniyyətinin hüquq sisteminin vahid fenomeninin keyfiyyətə xüsusi hissəsi, aspekti olduğunu başa düşmək hüquq mədəniyyətində onun əsas zəruri struktur elementlərini göstərmək üçün tam aydın meyarlar əldə etməyə imkan verir.

Hüquq düşüncəsinə münasibətdə hüquq mədəniyyəti daha geniş hüquqi kateqoriya kimi çıxış edir. Hüquq mədəniyyətinin görünən (zəhəri) cəhəti hüquqi davranış formasında çıxış edir, onun görünməyən (daxili) cəhəti isə hüquq subyektlərinin hüquq düşüncəsində onların hüquq fəaliyyətlərini əsaslandırın və istiqamətləndirən hüquqi biliklər şəklində çıxış edir. Hüquq mədəniyyəti hüquq subyektinin düşüncəsində və davranışında “yaşayır”.

Bütövlükdə hüquq mədəniyyəti qüvvədə olan hüququ və hüquq düşüncəsini əhatə edən geniş hüquqi kateqoriyadır. Bu cəhətdən cəmiyyətin hüquq mədəniyyəti kateqoriyası məzmunca cəmiyyətin hüquq sistemi kateqoriyasına çox yaxındır. Bununla yanaşı, cəmiyyətin hüquq sistemi kateqoriyası yalnız mövcud hüquqi fenomenləri əhatə etmir, həm də onların dinamikasını xarakterizə edir.

Müəllifin yanaşmasına əsasən, hüquq mədəniyyətinin tərkibinə hüquq, hüquq düşüncəsi və hüquqi davranış daxil edilir, hüquq mədəniyyətinin səviyyəsi isə onun elementlərinin durumu ilə xarakterizə olunur.

Birinci fəslin *beşinci yarımfəslində* hüquq düşüncəsinin növləri təhlil olunur. Bu zaman hüquq düşüncəsinin növlərə

bölgüsünün iki başlıca əsası nəzərdən keçirilir. Əgər birinci halda təsnifatlandırma meyarı qismində subyekt – hüquq düşüncəsinin daşıyıcısı çıxış edirsə, ikinci halda təsnifat inikas üsulundan asılı olmayaraq həyata keçirilir və buna uyğun olaraq adi və nəzəri (elmi-hüquqi) düşüncə fərqləndirilir. Müəllifin yanaşmasına görə, ikinci təsnifat hüquq düşüncəsinin mahiyyətinin və fəaliyyətinin elmi açıqlanması baxımından özündə daha çox pozitiv məqamları cəmləşdirir, lakin ictimai və fərdi hüquq düşüncəsinin xüsusiyyətlərinin açıqlanması üçün kifayət qədər bilgilər vermir. Sonuncu məqam Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının fərdi hüquq düşüncəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün daha çox elmi maraq kəsb edir.

İctimai və fərdi hüquq düşüncəsi müxtəlif sosial münasibətlərin mürəkkəb çulğalaşmasını və qarşılıqlı əlaqəsini özündə əks etdirir. İctimai və fərdi hüquq düşüncəsi arasında mövcud olan vəhdətin, sıx və qırılmaz əlaqənin mövcudluğu heç bir halda ictimai hüquq düşüncəsini ayrı-ayrı fərdlərin hüquqi hisslərinin və baxışlarının sadə məcmusuna münəcər etmək üçün əsas vermir. Belə ki, ictimai hüquq düşüncəsi hüquq normalarının ideya mənbəyi qismində çıxış edir. Fərdi hüquq düşüncəsi isə insanın davranışının nizamlayıcısıdır və konkret şəraitə müvafiq olaraq onu öz davranışını ya hüquq normaları ilə uyğunlaşdırmağa, yaxud da onlardan yan keçməyə sövq edir.

İctimai hüquq düşüncəsinin formalaşmasında şəxsiyyətin rolunu təhlil edərkən bu sosial təzahürün mürəkkəb quruluşunu nəzərə almaq lazımdır. Fərdi şüur səviyyəsində ictimai mühitin inikası nəzəri ümumiləşdirmələr səviyyəsinə qədər ucalmır. Burada xarici faktorlar, əlaqələr və münasibətlər, gündəlik mövcudluq şəraitləri bilavasitə maraqlar və onları şərtləndirilən fəaliyyət məqsədləri nöqtəyi-nəzərindən öz məzmununu dəyişir.

Peşəkar hüquq düşüncəsinə gəldikdə isə, o, hüquqşünasların davranış motivlərini və həyat tərzini müəyyən edən dəyəri oriyentasiyaların, hüquqi ideyaların, baxışların, hisslərin sistemi kimi müəyyən olunur.

Dissertasiya işinin **ikinci fəslə** “**Hüquq düşüncəsinin struktur ünsürlərinin dinamikası**” adlanır.

İkinci fəslin *birinci yarımfəslində* qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsinin struktur problemi hüquq düşüncəsinin mahiyyəti ilə sıx bağlıdır, çünki hüquq düşüncəsinin strukturunun araşdırılması onun daxili əlaqələrinin müəyyənləşdirməsi üçün imkan yaradır. Eyni zamanda hüquq düşüncəsinin strukturunu dərinlən təhlil etmədən həmin hüquqi fenomenin səciyyəvi cəhətlərini dərk etmək olduqca çətinidir. Müəllif tərəfindən irəli sürülən kompleks yanaşmaya əsasən hüquq düşüncəsi hüquqi reallığın maddi və mənəvi hadisələrini əhatə edir, yəni onun bütün elementlərini özündə birləşdirir. Bunlar da öz növbəsində, daimi təkmilləşmə vəziyyətində olaraq milli hüquq sisteminin inkişafındakı tərəqqini ifadə edirlər.

Hüquq düşüncəsinin strukturunda obyektiv və subyektiv elementlərin fərqləndirilməsi baxımından təsnifatlandırma meyarları qismində ictimai münasibətlərin səviyyəsi, hüquqi əksətdirmənin predmeti və cəmiyyətin inkişafında hüquq düşüncəsinin ayrı-ayrı ünsürlərinin rolu çıxış edirlər.

Müəllifin yanaşmasına əsasən, hüquq düşüncəsinin strukturuna hüquqi psixologiya və hüquqi ideologiya ilə yanaşı, hüquqi davranışın komponentləri də daxildir. Hüquq düşüncəsinin fəaliyyətinə təsir edən insanın iradəsi fərdin hüquq düşüncəsinin əsas elementləri ilə onun praktik fəaliyyəti arasındakı əlaqələndirici həlqədir. İnsanın iradə keyfiyyətləri şəxsin hüquqa uyğun və ya hüquqazidd davranışında üzə çıxır.

Hüquqi qavrama subyektin hüquqi mühitə “daxil olma” prosesini, onun tərəfindən hüquqi dəyərlərin qəbul edilməsini və bunların subyektin davranış qaydasına çevrilməsini ifadə edir. Hüquqi qavrama şəxs tərəfindən hüquqi göstərişlərin yalnız mexaniki dərk deyildir. Bu proses həmçinin müvafiq göstərişlərin sosial-hüquqi sferaya transformasiyasını əhatə edir.

Dissertasiya işində qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsinin psixoloji və ideoloji elementlərinin qarşılıqlı nisbəti bərabər olmalıdır. Bunlardan birinin digərinə təsirinin ifrat dərəcədə olması cəmiyyət üçün mənfi nəticələr doğurur.

İkinci fəslin *ikinci yarımfəsli* hüquqi psixologiya və onun ünsürlərinin yeniləşməsinə həsr olunub. Hüquq düşüncəsinin psixoloji komponenti hüququn formalaşmasında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Bu zaman o, ya demokratik

dəyişikliklərin, hüquqi inkişafın, tərəqqinin mühüm faktoru kimi, ya da yeniliklərə, islahatlara qarşı maneə kimi çıxış edir.

Qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsinin psixoloji tərkib hissələrinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar həlledici dərəcədə milli psixologiyanın təsiri altında formalaşır. Uzun müddət ərzində, xüsusilə məişət sahəsində formalaşmış milli vərdislər, adətlər həmin xalqın nümayəndələrinə bu və ya digər hüquqi yeniliklərə emosional münasibəti şərtləndirir. Belə ki, yeni normativ hüquqi aktlar vasitəsilə tarixən formalaşmış və zamanın tələblərinə cavab verməyən bəzi ailə-nikah, əmlak münasibətlərinin dəyişdirilməsinə cəhdlərin göstərilməsinə baxmayaraq, cəmiyyətdə psixoloji səviyyədə bunlara münasibətdə müsbət yanaşma saxlanılmaqdadır.

Hüquq normalarında təsbit edilmiş hüquqi qiymətləndirmələr vətəndaşların hüquqa uyğun davranışlarının, onların hüquqi psixologiyasının formalaşmasının ilkin mərhələsidir. İctimai həyatın bu və ya digər hüquq hallarına emosional reaksiya hüquq qaydalarına riayət edən vətəndaşlar üçün hüquq tərəfindən dəstəklənən davranış haqqında, ictimai həyatın müxtəlif sahələrində baş verən hərəkətlərin legitimliyi haqqında təsəvvürlərinin mənimsənilməsinin nəticəsidir.

“Hüquqi ideologiya və onun transformasiyası” adlanan ikinci fəslin *üçüncü yarımfəslində* qeyd olunur ki, hüquqi ideologiya ictimai münasibətləri bir sistem kimi əks etdirir. Belə vəziyyət hüquqi tənzimləməni tələb edən ictimai münasibətlərin fərqləndirilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, bu, konkret ictimai münasibətlər qrupu üçün zəruri olan hüquqi tənzimləmə metodunun özünəməxsusluğunu üzə çıxarmağa kömək edir. Hüquqi ideologiya üçün hüquqi tənzimləmə sisteminin daxili vəhdəti ideyası xarakterikdir. Bundan fərqli olaraq, hüquqi psixologiya ictimai münasibətlərin bütün çalağlarını sistemli şəkildə əks etdirmir, ilk növbədə şəxsiyyətə və ya ona aid məhdud mühitdə baş verən dəyişiklikləri əhatə edir.

Müəyyən mənada ideologiya cəmiyyətdə müəyyən sosial-siyasi, iqtisadi institutların və s. “rəsmiləşdirilməsi” üsuludur. Hüquqi ideologiya hüquqi ideyaların, dəyərlərin hüquq normalarına institusional çevrilməsidir, yəni hüquq sisteminin sabitliyini təmin edən elementlər sistemidir. Hüquqi ideologiyanın xüsusiyyətlərindən

biri də onun cəmiyyətin keçid dövründə hüquq sisteminin transformasiya aləti kimi çıxış etməsidir.

Hüquqi ideologiya milli hüququn inkişafının rəsmi dəyər və istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Rəsmi hüquqi ideologiya birləşdirici qüvvəyə malik olduğuna görə milli hüquq sisteminin əsas normativ hüquqi aktı olan Konstitusiyada bəyan edilir. Belə ki, burada Azərbaycan Respublikasının hüquqi ideologiyasının əsas istiqaməti qismində sivil ölkələrdə formalaşmış və ümumbəşəri dəyərlər sisteminə söykənən hüquqi dövlət konsepsiyası təsdiqlənmişdir. Bu sistem insan hüquqlarının aliliyi, vətəndaş ilə dövlət arasında münasibətlərin demokratik xarakteri, mülkiyyətin toxunulmazlığı kimi başlanğıcları nəzərdə tutur.

İkinci fəslin *dördüncü yarım fəslə* **“Hüquq düşüncəsi daşıyıcılarının davranışının təkmilləşdirilməsi”** adlanır. Yarım fəsildə qeyd olunduğu kimi, subyektlərin hüquq düşüncəsinin real məzmunu onların davranışında biruzə verilir. Bu baxımdan hüquq düşüncəsinin strukturunda davranış komponentləri də göstərilir. Məcmu şəklində subyektlərin dəyər oriyentasiyasını təşkil edən hüquqi göstərişləri və hüquqi tənzimləmə sahəsində fəaliyyətə hazırlığı da bunlara aid etmək lazımdır. Hüquq düşüncəsinin davranış komponentləri hüquq düşüncəsinin əsas rəşional və emosional elementləri olan hüquqi əqidə və vərđişlərin “vəhdəti” ilə şərtləndirilir.

Hüquq düşüncəsinin davranış komponentlərinin müəyyənləşdirilməsi hüquq normaların rəalizəsində hüquq subyektlərinin rolunu göstərməyə imkan verir, onların hüquqi fəallığının daha da yüksəldilməsi istiqamətində müvafiq təkliflərin irəli sürülməsi üçün zəmin yaradır.

Dissertasiya işinin **üçüncü fəslə** Azərbaycan Respublikasında hüquq düşüncəsinin inkişafı məsələsinə həsr edilmişdir.

Müvafiq fəslin **“Müasir dövrdə Azərbaycan Respublikasında hüquq düşüncəsinin yüksəlməsini şərtləndirən amillər”** adlanan *birinci yarım fəslində* öncə qeyd olunur ki, yüksək hüquq düşüncəsi hüquqi dövlətin mühüm əlamətidir. Cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin aşağı səviyyədə olması vətəndaşların hüquqi davranışına bilavasitə təsir edir və bu zaman vətəndaşların ictimai həyatda aktiv fəaliyyəti, fəallığı zəif müşahidə olunur. Yüksək hüquq düşüncəsi hüquqi dövlətin və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasına

xidmət edir. Bu səbəbdən şəxsiyyətin hüquqlarının təmin edilməsi üçün dövlət vətəndaşların hüquq düşüncəsinə daha çox diqqət ayırmalıdır.

Qeyd olunur ki, insanın hüquq düşüncəsi onun bütün həyatı boyu formalaşır və onun hüquq düşüncəsinə və davranışına formalaşdıran sistemin əsasında sosial mühit durur. Həmin mühit şəxsin fərdi keyfiyyət və xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla cəmiyyət və ya sosial qrupun öz üzvlərinə vermək istədiyi biliklərin, dəyər və təyinatların müəyyən məcmusudur. Bunlar, əsasən, pozitiv hüquq düşüncəsinin formalaşması əsasında durur. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki, sosial mühitin müəyyən elementləri müvafiq şəraitdə neqativ hüquq düşüncəsinin formalaşdırılmasına təkan verə bilər. Fərdin hüquq düşüncəsinin inkişafı əsasən onu əhatə edən sosial mühitin transformasiyası ilə müəyyənləşdirilir.

Cəmiyyətin ayrı-ayrı üzvlərinin şüuruna və davranışına təsirin ən fəal faktoru əxlaqi-hüquqi tərbiyədir. Mənəvi və hüquqi tərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsi ictimai münasibətlərin inkişafının şərti və səviyyəsi ilə bağlıdır. Şəxsin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mənəvi tərbiyə aktiv ünsür kimi çıxış edir və hüquqi tərbiyənin məzmun və xarakterində dəyişikliklərə səbəb olur. Öz növbəsində, hüquqi tərbiyə də mənəvi tərbiyə ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq fəallaşır, hüquq düşüncəsinin səviyyəsinə təsir göstərir. Beləliklə, hüquqi tərbiyə cəmiyyətin üzvlərinin baxışlarının müəyyənləşmiş sosial, həmçinin hüquqi normalara uyğunluğunu təmin etməlidir.

Bununla əlaqədar hüquqi tərbiyə sahəsində fəal dövlət siyasətinin yeridilməsi, müvafiq tədbirlərin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilməsi üçün sistemli elmi yanaşmanın hazırlanması zəruridir. Bütün bunlar son nəticədə insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının təminatına xidmət etməlidir. 12 noyabr 1995-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul edilməsi bu istiqamətdə mühüm başlanğıc olmuşdur. Bu yalnız dövlət sisteminin normativ cəhətdən təsdiqlənməsi, cəmiyyətin sonrakı inkişaf yollarının müəyyənləşdirilməsi üçün deyil, həm də insan haqlarına yönəldilmiş baxımından da müasir pozitiv hüquq düşüncəsi modelinin yaranması cəhətdən də əhəmiyyətlidir.

Tədqiqat işində hüquq düşüncəsinin formalaşmasına təsir göstərən faktorların aşağıdakı iki növü qeyd olunur:

1) fərdi xüsusiyyətləri təmsil edən daxili faktorlar;
2) sosial-hüquqi həyatın subyektlərinin fəaliyyətində ifadə olunan xarici faktorlar.

Şəxsin hüquq düşüncəsinə göstərilən təsirin üç sahəsi müəyyən olunur:

- 1) həyat şəraitinin, ətraf mühitin insana təsiri;
- 2) ailənin və kollektivin təsiri;
- 3) özünütərbiyə.

Bunun əsasında dissertasiyada şəxsin hüquq düşüncəsini formalaşdıran sistemin üç elementinin ayrılması təklif olunur:

- 1) bilavasitə hüquqi təsir vasitələri,
- 2) vasitəli hüquqi təsir vasitələri;
- 3) biliklərin, dəyərlərin ötürülmə vasitələri.

Mükəmməl vəziyyətdə olmayan təhsil-tərbiyə prosesinin mövcudluğu şəraitində insana müvafiq təsiri cəmiyyətdə ənənəvi olaraq yaranmış formalar (onu əhatə edən sosial mühit, əyləncə müəssisələrinin fəaliyyəti) göstərir ki, bunların da təsiri bəzən hüquqi tərbiyənin qarşıya qoyduğu məqsədlərlə uzlaşmır. Bununla əlaqədar müəllif tərəfindən müasir təhsilin yüksək mənəvi və hüquqi dəyərlər əsasında təşkilinin zəruriliyi qeyd olunur.

Tədqiqatçının fikrinə görə, hüquqi təhsil sistemi şəxsin hüquq düşüncəsinin formalaşmasına o zaman əsaslı təsir göstərə bilər ki, hüquqi tərbiyə prosesinin mərhələliyi, ümumi təhsil sisteminə hüquqi tərbiyənin əsaslarının tədrisi təmin olunsun. Başqa sözlə, hüquqi tərbiyə cəmiyyətin hüquq mədəniyyətinin məqsədyönlü formalaşma mexanizminə əsaslanmalıdır. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, son illər kütləvi informasiya vasitələrində zorakılığı və qəddarlığı təbliğ edən məlumatlar nəinki fərdin şüuruna, hətta təhtəşüura da mənfi təsir göstərir və bu da sonradan hüquqazidd davranış üçün zəmin yaradır.

Fəslin *ikinci yarımfəslə "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq düşüncəsinin neqativ təzahürlərinin aradan qaldırılması"* adlanır. Burada ilk əvvəl qeyd olunur ki, fərdi hüquq düşüncəsi bir çox obyektiv və subyektiv faktorların təsiri altında inkişaf edir. Fərdi hüquq düşüncəsinin qeyri-bərabər inkişafı və ziddiyyətli xarakteri də bununla izah edilir. Fərdi hüquq düşüncəsində hüquq dəyərlərinin əksəriyyətinin qəbulunda və müəyyən hüquqi halların qiymətləndirilməsində natamamlığı müşahidə etmək olar.

Keçid dövründə əhalinin hüquq düşüncəsinin aşağı səviyyəsi tələb və maraqların, dəyər və göstərişlərin, norma və ənənələrin, hüquq münasibətləri subyektlərinin düşünülmüş hüquqi obrazlarının bir-birinə uyğun olmamasının nəticəsi kimi meydana çıxır. Mənəvi sferada keçid dövrünün özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, hüquq düşüncəsi nəinki artıq formalaşmış hüquq münasibətlərini əks etdirir, həm də gələcəkdə yaranacaq münasibətlər üçün zəmin yaradır. Buna görə də hüquqi dövlətə doğru irəliləyiş yalnız cari qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi istiqamətində deyil, həm də insanların hüquq düşüncəsi səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində olmalıdır.

Hüquq düşüncəsi elə ayrılmaz keyfiyyətlərə malikdir ki, bunlar hüquq sisteminin təkmilləşdirilməsi zamanı ictimai münasibətlərə mühüm istiqamətverici təsir göstərir. Fərdi və kütləvi hüquq düşüncəsi sosial aktiv xarakterlə yanaşı, həm də tənzimləyici xarakterə malikdir. Belə bir vəziyyət hüquq düşüncəsinin həmçinin hüquqi tənzimləmə problemləri prizmasından nəzərdən keçirilməsini zəruri edir ki, bunun köməyi ilə mövcud sosial-hüquqi münasibətlər sistemini təkmilləşdirmək mümkündür. Hüquqi siyasətin ardıcıl və sistemli olmaması hüquq sisteminin özünün mövcudluğunu təhlükə altına alır. Hal-hazırda yeni Azərbaycan cəmiyyətinin sosial sisteminin sabitləşməsi şəraitində hüquq siyasətinin əsas dəyərlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün zəmin yaradılmışdır. Bunlardan biri hüquq düşüncəsinin formalaşma və inkişaf prosesinə sistemləşdirilmiş təsirin göstərilməsidir.

Hüquqi siyasət hüquq düşüncəsinin təkmilləşdirilməsi sahəsində, ilk növbədə, yeni dövlət və ictimai strukturların yaradılmasını, həmçinin hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafı sahəsindəki mövcud strukturların qaydaya salınmasını nəzərdə tutur. Beləliklə, yeni hüquqi təhsil və tərbiyə sisteminin formalaşdırılması zəruri bir amil kimi vətəndaşların hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması və inkişafında ailənin, hüquq mühafizə orqanlarının və digər təşkilatların qüvvələrini birləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatçının apardığı dərin təhlillərin əsasında belə bir nəticəyə gəlinir ki, milli hüquq sisteminin hazırkı inkişafı müasir ümumbəşəri dəyərlərin Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının hüquq düşüncəsinə göstərdiyi təsirin güclənməsi şəraitində uğurla

davam edir, yəni ölkədə vətəndaşların artan tələbatlarının ödənilməsinə söykənən hüquqi islahatlar həyata keçirilir.

Şübhəsiz, ölkədə aparılan islahatlar dərinləşdikcə hüquqa neqativ münasibət bəsləyən şəxslərin dairəsi də daralır. Lakin qısa tarixi müddət ərzində hüquq sisteminin köklü şəkildə yenidən qurulması müəyyən çətinliklərlə üzləşir. Cəmiyyət üzvlərinin həyat tərzinin hüquqi tənzimləmənin qanunauyğunluqlarına müvafiq olaraq ardıcıl yüksəlişi sabit hüquqi inkişafın tələblərinə daha çox cavab verir.

Nəhayət, **“Azərbaycan Respublikasında pozitiv hüquq düşüncəsinin formalaşmasının əsas istiqamətləri”** adlanan üçüncü fəslin **üçüncü yarım fəslində** qeyd olunur ki, hüquq düşüncəsi öz dinamizmi ilə yanaşı, sabitlik, yeni ideya və prinsiplərə qarşı müqavimət göstərmək qabiliyyətinə malikdir. Hüquq düşüncəsinə nüfuz etmiş neqativ yönlü hüquqi baxışların, fikirlərin aradan qaldırılması normativ hüquqi aktların dəyişdirilməsindən daha artıq vaxt tələb edir. Hüquq sisteminin inkişafı göstərir ki, hüquqi institutların yenidən qurulması, hüquq sisteminin və qanunvericilik sisteminin transformasiyası nisbətən qısa müddət ərzində həyata keçirilə bilər. Lakin cəmiyyətdə uzun illər ərzində formalaşmış hüquq düşüncəsi həmin sürətli dəyişikliklərə dərhal uyğunlaşa bilmir.

Müəllifin fikrincə, hüquqa dəyərverici münasibət o zaman yarana bilər ki, hüquq uzun müddət ərzində yaranmış mütərəqqi ənənələri ifadə etsin, ictimai tərəqqi yolu ilə inkişaf edərək fəaliyyət göstərsin. Cəmiyyətdə hüquq düşüncəsinin pozitiv tipinin formalaşması, ən əvvəl, insan hüquqlarının aliliyinin təmin olunması məqsədinə xidmət edir. Bununla əlaqədar nəinki bu sahə üzrə cari qanunvericiliyi bilmək və onu tətbiq etmək bacarığına malik olmaq, həmçinin insan hüquqları haqqında mühüm beynəlxalq hüquqi aktların əsas müddəaları barədə məlumatlı olmaq vacibdir. Müvafiq istiqamətdə görülən məqsədyönlü işlərin sırasında “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli Fərmanı xüsusi yer tutur. Fərmanda adı çəkilən məsələ ilə bağlı müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının üzərinə konkret vəzifələr qoyulmuşdur.

Tədqiqat işində pozitiv hüquq düşüncəsinin formalaşmasının əsas yolları kimi hüquq düşüncəsinin formalaşdırılması (hüquq təlimi), hüquqi məlumatlandırma (hüquqi təbliğat), qanunauyğun

davranışın vərdiş və bacarıqlarının formalaşdırılması və s. göstərilir.

Bununla yanaşı, hesab edirik ki, hüquqi marifləndirməyə dair xüsusi qanunun qəbul edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. 10 dekabr 2002-ci il tarixli “Əhalinin ekoloji təhsili və maarifləndirilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunun nümunəsində “Hüquqi təhsil və maarifləndirmə haqqında” Qanunun qəbulu həm gənc hüquqşünasların hazırlanmasına, həm də sıradı vətəndaşların hüquqi tərbiyəsinin yeni səviyyəyə yüksəlməsinə böyük təkan verə bilər.

Müəllifin fikrincə, cəmiyyətin hazırkı durumunda hüquqi bilgilər hər bir şəxsin etiqadına çevrilməlidir. Yalnız bu zaman hüquqi tərbiyə sahəsində istənilən nəticəni əldə etmək olar.

İşin **nəticə** hissəsində tədqiqatla əldə olunan faktlar ümumiləşdirilir və vətəndaşların hüquq düşüncəsinin yüksəldilməsi üzrə bir sıra lazımi tədbirlərin həyata keçirilməsi tövsiyə olunur.

Dissertasiya tədqiqatının əsas müddəaları müəllif tərəfindən çap etdirilmiş aşağıdakı elmi işlərdə öz əksini tapmışdır:

1. Hüquq düşüncəsi – ictimai dərkətmənin ali forması kimi // 10 dekabr Beynəlxalq İnsan Hüquqları gününə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi-praktik konfrans (13-14 dekabr 2012-ci il). Qloballaşma dövründə insan hüquqları və milli hüquq sistemləri. Bakı, 2013, səh. 33-36.

2. Hüquq düşüncəsi hüquq anlamının təzahürü kimi // Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri, 2011, №, səh.188-191.

3. Hüquq düşüncəsinin təbiəti məsələsinə dair // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2012, № 4, səh. 48-55.

4. Правосознание и правовые ценности // Наука и правоохрана, 2013, № 1, с. 279-283.

5. Hüquq düşüncəsinin inkişaf şərtləri // Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2013, № 2, səh. 53-66.

6. К вопросу структуры правового сознания // Евразийский юридический журнал, 2015, № 2, с.97-98.

7. Azərbaycan Respublikasında pozitiv hüquq düşüncəsinin formalaşması // Qanun, 2015, № 4, səh.16-20.

8. Hüquq düşüncəsinin növləri //Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş “Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasının hüquq elminin və təhsilinin inkişafında rolu” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2015 (çapdadır).

Ильяс Хикмет оглы Джафаров
Проблемы развития правового сознания в
Азербайджанской Республике
РЕЗЮМЕ

Диссертация является первой монографической работой, специально посвященной исследованию состояния и основных направлений развития правового сознания в Азербайджанской Республике.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования, определяются цели и задачи диссертационной работы, а также основные положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации – «Уровень правового сознания как критерий развития национальной правовой системы» - отмечается, что система ценностей является ядром правового сознания. В этой связи рассмотрены основные концептуальные подходы относительно соотношения правового сознания и правовых ценностей. В соответствии с авторским подходом, в современный период ни одна национальная правовая система не может эффективно функционировать без основополагающих ценностных основ, придающих правовому регулированию стратегические ориентиры.

Вторая глава диссертации – «Динамика структурных элементов правового сознания» состоит из четырех параграфов, в которых дан подробный анализ его структурных элементов. Утверждается, что наиболее полно особенности правового сознания раскрывает модель, предусматривающая единство сознания и поведения, учитывающая как психологические составляющие, так и поведенческие аспекты деятельности личности.

Третья глава диссертации – «Вопросы развития правового сознания в Азербайджанской Республике» состоит из трех параграфов и посвящена организационно-правовым средствам повышения уровня правового сознания. Отмечается, что обеспечение реализации конституционных прав граждан во многом определяется качеством законодательства, которое в значительной мере зависит от уровня правосознания и правовой культуры.

В заключении диссертации даны рекомендации по совершенствованию правового сознания.

Ilyas Hikmet oglu Jafarov
Problems of development of legal consciousness
in the Republic of Azerbaijan
SUMMARY

The thesis is the first monographic research work specially devoted to the study of the condition and main directions of legal consciousness development in the Republic of Azerbaijan.

In the introduction are substantiated research topic, defined goals and objectives of the thesis, as well as the basic provisions for the defense.

The first chapter of the thesis – “The level of legal consciousness as a criteria for the development of the national legal system” - indicates that the system of values is the core of the legal consciousness. In this connection, the basic conceptual approaches are considered in the regard to the relation of legal consciousness and legal values. In accordance with the author’s approach, in modern times, none of the national legal system can function effectively without a fundamental value bases, giving the legal regulation of the strategic guidelines.

The second chapter – “The dynamics of the structural elements of legal consciousness” consists of four sections, in which is set up a detailed analysis of its structural elements. It is argued that most fully the features of the legal consciousness are revealed by the model, which provides the unity of consciousness and behavior, taking into account both the psychological components, and behavioral aspects of a person.

The third chapter of the thesis – “Legal consciousness issues in the Republic of Azerbaijan” consists of three sections is devoted to organizational and legal means to improve the level of legal consciousness. It is noted that ensuring the constitutional rights of citizens is largely determined by the quality of legislation, which is largely dependent on the level of legal consciousness and legal culture.

In the conclusion of the thesis has been done some recommendations for improving the legal consciousness.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ИЛЬЯС ХИКМЕТ оглы ДЖАФАРОВ

**Проблемы развития правового сознания в
Азербайджанской Республике**

Специальность: 5606.01 – Теория и история государства и
права; история учений о праве и государстве

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по праву

БАКУ – 2015